

УДК 94:323.282«1915/1947»

Макар Ю., Макар В.

ДВІЧІ ПОЗБАВЛЕНІ ІСТОРИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ, АБО ГІРКА ДОЛЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Проаналізовано депортацію українців із холмсько-підляських земель, які тепер перебувають у складі Республіки Польща, під час Першої світової війни, Другої світової війни та після неї, що призвело до ліквідації в краї українства.

Ключові слова: біженство, великодержавна імперська політика, депортація, обмін населенням.

Сто років тому, влітку 1915 р., коли під натиском австро-німецьких військ розпочався масштабний відступ російської армії, російська влада вирішила залишити супротивникові *випалену землю*, тобто поперед війська вигнати місцевих жителів, а майно, яке не можна вивезти, знищити на місці. До речі, якщо на таку поведінку влади поглянути з висоти часу, то можна зауважити, що то специфічна позиція російської і радянської влад, які ніколи не рахувалися з долею простих людей, а переслідували свої, винятково імперські цілі. Отже, перше масштабне вигнання своїх власних громадян Росія здійснила у 1812 р. під час Наполеонівських війн, друге – в роки Першої світової війни і третє – у 1941 р., перед відступом радянських військ, знову під натиском німецьких. Напрошується питання: що ж тепер, коли нинішня Росія за допомогою місцевих і зайшлих найманців плундрує український Донбас, захопивши Крим, пропонує громадянам України *прекрасні умови* проживання в Сибіру і на Далекому Сході?

Перше вигнання

Повертаючись до подій столітньої давнини нагадаємо, що українським мешканцям прадавніх етнічних земель Холмщини і Підляшшя першими довелося відчутти принади т. зв. *біженства* вглиб Російської імперії. А трагедія розпочалася з розпорядження царського військового міністра А. Поліванова фронтовому командуванню вигнати людей з теренів, які покидали війська. З цього приводу командувач з'єднання, котре залишило названі землі, 20 червня 1915 р. видав наказ, в якому говорилося:

1. Усіма наявними засобами необхідно змушувати населення до того, щоб воно відходило разом з нашими відступаючими військами.

2. За нашою бойовою лінією потрібно забирати у населення всю худобу, коней, предмети з міді, включаючи церковні дзвони, і все, що може бути корисним ворогові.

3. Продукти харчування, які знаходяться у населення і які не можна забрати з собою, необхідно знищувати.

Наступні пункти наказу конкретизували деталі організації *біженства*, наслідки якого виявилися трагічними для тих, кого виселяли [3].

Спочатку холмська влада застосовувала заохочувальні методи. Бажаючи добровільно залишити батьківщину видавали безкоштовні квитки на переїзд залізницею та інші пільги. За дорученням губернатора Б. Кашкарова холмський поліцмейстер та його підлеглі формували групи відїжджаючих. Перед виїздом члени родин отримували посвідчення особи з зазначенням місця проживання в Росії. Велику агітаційну роботу проводило духовенство та чиновники усіх рівнів, які вимушений переїзд, а насправді *депортацію*, видавали за патріотичний обов'язок перед Російською державою.

Коли такі *аргументи* не вплинули на людей, влада почала застосовувати засоби примусу. Козачі загони, яких місцеве українське населення називало *черкесами*, спалювали хати та господарські будівлі, достигле на полях та вже скиртоване збіжжя. Вони змушували селян негайно покидати домівки та власними засобами рухатися у північно-східному напрямку попереду відступаючого російського війська [5, 144].

У найважчій ситуації опинилося українське населення південних повітів Холмщини. Воно потрапило в зону запеклих боїв під час контрнаступу австрійсько-німецьких військ. Не маючи достовірної інформації про перебіг подій на фронті та підтримки з боку органів влади, воно не могло вчасно підготуватися до виїзду. Разом з тим, польське представництво в російській Державній думі інформувало польську спільноту про майбутнє виселення. Поляки скористалися попередженням, заздалегідь підготували місця для переховування на час переходу фронту і таким чином чимало з них уникло виселення. З тодішньої Холмської губ. було виселено 45 113 поляків, що становило 7,8%, а за іншими даними 11,8%, польського населення краю і 184 857 (63%) осіб православного люду, тобто українців. Так, із наявних на початку 1915 р. 22 089 православних мешканців Більського пов. до Росії було виселено 16 834 осіб. У Білгорайському пов. ці показники становили відповідно 31 471 і 19 684 осіб, у Володавському – 43 576 і 36 900 осіб, в Грубешівському – 65 105 і 36 424 осіб, в Замістьському – 13 805 і 7940 осіб, у Константинівському – 6346 і 4556 осіб, в Радинському – 3838 і 1966 осіб, в Томашівському – 42 921 і 28 810 осіб, в Холмському – 30 885 і 28 787 осіб. Відомо також, що Красноставський пов. вимушено покинуло 2956 осіб [12, 28–29].

На думку члена *Ліквідаційної комісії* Польського королівства від українського населення Холмської губ. протоієрея М. Корниловича, достовірну кількість виселених осіб українського походження встановити було неможливо. Комітет із допомоги біженцям, або т. зв. *Татьянинський комітет*, станом на 1916 р. облікував інформацію про 45%, понад 99 тис., виселених осіб [4, 119]. З цього випливає, що загальна кількість вигнанців мала б дорівнювати 221 тис., серед яких українців налічувалося понад 140 тис. осіб. Разом з тим, за підраху-

нками колишнього члена російської Державної думи від православного населення Холмської губ. О. Будиловича депортованих налічувалося близько 300 тис. осіб [4, 119]. Можливо, наведена ним цифра стосувалася депортованих осіб з усіх українських земель.

За даними Головної управи в справах національностей австрійської окупаційної адміністрації за станом на 1916 р. зменшення чисельності населення Холмської губ. за повітами становило: у Більському – 73%, Володавському – 68%, Радинському – 67%, Константинівському – 65%, Грубешівському – 62,7%, Холмському – 61,4%, Томашівському – 49,2%, Білгорайському – 44,1%, Красноставському – 27%, Замістьському – 26% [9, 81]. Більш-менш докладну уяву про зменшення населення Холмської губ. протягом 1914–1915 рр., тобто від втрат унаслідок військових дій і депортаційних заходів з боку російської влади, можна скласти лише по Білгорайському, Грубешівському та Холмському повітах на підставі даних австрійських окупаційних властей. Отже, якщо на початку Першої світової війни у згаданих трьох повітах налічувалося 473 116 мешканців, то за станом на 1916 р. їх залишилося 198 465 осіб, відповідно, вибула 274 651 особа. Таким чином, кількість мешканців названих повітів зменшилася на 58%. Щодо національного складу депортованих даних нема, але їх можна встановити за віросповіданням. Найбільше було виселено православних, тобто українців. Їх кількість зменшилася на 185 281 особу, або на 92%. Натомість католиків стало менше на 46 645 осіб, або на 25,4%. Таким чином біженцями в трьох повітах стали: у Білгорайському – 92,7%, Грубешівському – 92,3%, Холмському – 91,3% українців [9, 80].

Як показав перепис населення Польщі, проведений 30 червня 1921 р., в Люблинському воєводстві (до його складу в 1919 р. було введено Холмщину і Підляшшя) загальна кількість населення порівняно з 1914 р. зменшилась на 331 550 осіб (33%). Найбільших утрат зазнали Володавський (41,2%), Більський (39,4%), Білгорайський (32,1%) повіти. За цей самий період чисельність православного населення у воєводстві зменшилась на 240 327 осіб (62,4%), а римокатоликів – на 76 553 особи (15,4%) [16, 42–45]. Слід зауважити, що українські громадсько-політичні діячі Холмщини і Підляшшя з цілком зрозумілих причин поставилися з недовірою до проведеного польською владою перепису, вважаючи його політичним демаршем з метою фальсифікації справжньої ситуації. Адже основна маса українців на той час уже повернулася з біженства.

Щоправда, не можна не погодитися з польською статистикою в тому, що зміни у віровизнанні, а відповідно, й у національному складі населення краю під час Першої світової війни стали продовженням процесу, започаткованого царським Толеранційним указом від 30 квітня 1905 р. Цей документ, нібито, мав виправити несправедливість, якої російська влада допустилася стосовно греко-католиків, навернувши їх силоміць на російське православ'я, спровокувавши для цього чолобитну на височайше ім'я з боку самих греко-католицьких священиків, котрі під тиском влади підписали 18 лютого 1875 р. в Холмі відповідного листа. В ньому, між іншим, йшлося про те, що автори (серед них, до ре-

чі, був і прадід одного з авторів статті та прапрадід іншого – Іван Макара) «прагнуть» поновити «єдність нашої Церкви з православною ... східною Церквою і ... перебувати від того часу зі своїми ... вірними в одній вірі зі святими східними патріархами і в підпорядкуванні найсвятішому всеросійському православному Синодові» [18, 20–23]. Значна частина греко-католиків, а ними були українці (русини), перейшла не до російського православ'я, а на римо-католицизм, ставши фактично поляками. У Толеранційному указі допускалася віротерпимість, але йшлося про перехід з православ'я виключно на римо-католицизм, тобто таким чином фактично підштовхували чергову велику кількість місцевих українців до спольщення.

З того часу, як пишуть польські автори, розпочався *відступ* православ'я з Холмщини і Підляшшя, спричинений згаданим указом і продовжений насильницьким *біженством*. Думка цілком слушна. Але, ілюструючи «наслідки міграції 1914–1915 років», ті ж польські автори нерідко видають бажане за дійсне. Так, Я. Цабай писав, що перед війною православна більшість панувала у 38 гмінах (волостях), а по її закінченні – лише у 13. Посилаючись на перепис населення Польщі, проведений у 1921 р., він зазначав, що абсолютну більшість православні (тобто українці) складали у таких гмінах: Заболоття і Костомолоти, що у Більському пов.; Володава, Вирики, Кривоверба і Собібір – у Володавському; Долобичів, Крилів, Вербковичі і Міняни – у Грубешівському; Потуржин – у Томашівському; Бабичі та Княжпіль – у Білгорайському пов. [9, 86]. Це, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. Якщо б було так, як писав згаданий автор, то чому протягом 1920–1930-х рр. польська влада руйнувала сотні православних храмів, чинячи при цьому насилля над місцевим українським людом.

Крім цивільного населення, до внутрішніх російських та південно-східних українських губерній були евакуйовані державні установи, навчальні заклади, громадські, культурні та церковні організації з їх майном, архіви та окремі бібліотеки, монастирі та сиротинці при них, церковне майно. Російські офіцери та губернські чиновники усіх рангів западливо виконували волю свого уряду. Виселивши мешканців сотень сіл на Поволжя, Забайкалля та Середню Азію, Росія не отримала жодної політичної, військової, економічної чи психологічної переваги над ворогом, але створила собі та сотням тисяч людей небачені труднощі.

Про спліх, з яким людям доводилося вирушати в дорогу, свідчать терміни їх виселення та захоплення території у Середньому Побужжі військами антиросійської коаліції. Першими 7 червня 1915 р. виселили мешканців Білгорайського пов. та м. Томашева, 13 червня – Томашівського і частини Замістського, 18 червня – Холмського пов. і Холма, 19 червня – Грубешівського, 7 липня – Володавського, 23 липня – Константинівського та Більського повітів [4, 116–117], про що вже частково сказано.

На таке кричуще беззаконня гостро відреагували українські громадсько-політичні організації з-поза меж Холмщини. Зокрема, Союз визволення України в оприлюдненому протесті зазначив, що «видала російська воєнна управа

зарядження, які не тільки змагають до опорожнення сеї області [Холмської, Гродненської, Волинської та Подільської губерній. – Авт.] з російських властей, але й мають на цілі повне знищення її і вилюднене. Саме вийшов приказ від російської військової управи забирати все цивільне населення сих українських областей насильно внутр Росії, нищити всі засоби поживи, худобу та пільні плоди, оскільки не можна звезти їх до середини краю, як також пускати з димом усі місцевості в сім обсязі. Воно заряджене російським правительством, бо міністр війни Поліванов висловився на першому засіданні Думи, що це є думкою усіх військових». Дії російських властей у згаданому документі названо «варварською самоволею і нечуваним, одиноко стоячим в історії актом насильства на спокійній українській сільській людині, яка не має сили боротися перед мілітарною силою Росії». Через те, що місцеве українське населення не мало змоги висловити свій протест і протистояти насиллю, представництво СБУ «підносить перед цивілізованим світом святочний протест. Це поступоване російського правительства стане також соромом для злучених з Росією культурних народів Західної Європи, якщо вони стерплять поступки сього роду й одобрять їх своєю мовчанкою. СБУ піддає сю справу під суд усіх цивілізованих народів Європи та цілого світа й звертає до всіх вільних і цивілізованих народів зазив піднести свій голос проти страшних російських чинів для оборони прав, культурних здобутків і посідання українського народу» [2, 7].

На подібні протести російська влада не звертала жодної уваги, бо була переконана у тому, що робить *святу справу* порятунку єдиновірних братів, яких вона за сто років панування відчутно зросійщила. Всередині літа, коли на полях дозрівав врожай озимини, селяни не готувалися до його збирання. Сільські старости і керівники волосних управ уже попередили їх про виселення на територію Росії. У людей, більшість з яких протягом життя лише зрідка відлучалася від дому далі ста кілометрів, таке повідомлення викликало розпач. Кожна родина мала малолітніх дітей, людей похилого віку та хворих. Зрештою, їм складно було усвідомити саме поняття та місцезнаходження Росії, відстань майбутнього переїзду в кілька тисяч кілометрів. Вони до останньої хвилини зволікали покидати домівки. Частина з них була свідомою того, що через вік та здоров'я ніколи не повернеться на рідну землю. Неминучість втрати когось з родини на чужині, де їх могили залишаться без догляду, додавала смутку всій родині. Людей пригнічувало те, що вони не відчували жодної провини перед російською владою [5, 148–149].

У великому розпачі холмщаки і підляшуки готувалися в дорогу: ремонтували вози, готували харчі тривалого зберігання, лаштували скрині з одежею та постільню, відбирали худобу, яку збиралися взяти з собою. Вигнанці з об'єктивних причин були змушені брати в дорогу обмежену кількість харчів. У той же час, на батьківщині залишилися незібраними понад 35% посівів зернових, 48,6% бобових, 22,2% гречки і проса, 34,1% картоплі, 61,3% цукрових буряків [9, 90].

На поспішність від'їзду вказували стовпи диму та заграви над сусідніми селами, до яких мали причетність військові. Пасмо пожеж поширювалося з півдня на північ Холмщини і не залишало людям жодної надії на уникнення виїзду та збереження майна. Залишення на окупованій австрійсько-німецькими військами території без засобів для існування загрожувало голодом та приниженнями, які вони відчули на собі попереднього року. Це позбавляло їх будь-якої альтернативи і примушувало покійно виконувати накази влади. Люди були свідками того, як російські солдати ходили від хати до хати, насильно виганяли з них навіть не підготовлених до тривалої дороги людей і на їхніх очах підпалювали обійстя. Вигнанців збирали на околиці села, звідки під керівництвом призначеної волосним війтом особи, найчастіше місцевого священика, колона вирушала за вказаним маршрутом. Ось як описували очевидці процес виселення холмшаків: «Російська армія з Люблинщини за Буг йшла через Підляшє та гнала перед собою нещасливий народ. До кожного села заїздили козаки й підпалювали хати, людям не лишали навіть часу вийти з-поміж полум'я. Всі мусіли лишати село й утікати. Не знати куди. Багатші їхали возами, бідніші йшли пішки, несучи дітей, піддержуючи старців... Густі села горіли цілі, заховалися тільки хати десь на боці... Серед згарищ блудять пси і коти, дріб і свині шукають поживи. Тут і там бачимо якогось старця або каліку, що плаче над руїною хати» [11]. Відтворюючи трагедію, очевидці підсумовували: «Від Вепра й Буга [річки на Холмщині. – Авт.] з сіл не зосталося по найбільшій частині нічого. Тут нищено безпощадно все, що динамітом або вогнем можна знищити. Цілі повіти представляють нині видовище повного знищення, а численні могили вказують, що ми в країні смерті. Православну інтелігенцію, між якою можна було стрінати і свідомих українців, виселено на схід. Безпощадно обійшлися з простим народом. Дикі козацькі сотні заїзджали в село, підпалювали одразу в декількох місцях, зганяли людність до купи й, коли ще село горіло, гнали її в далеку, незвісну чужину. Таким робом вилюднили Холмщину ... з православної української людности» [11].

Загальний напрям руху виселенців з Холмщини і Південного Підляшшя проходив через міста Володаву, Кобрин, Слонім, Бобруйськ, Рогачів, Рославль. За Володавою їх шикували у більші колонії, які рухалися у напрямі Кобрини, Берези Каргузької, Іванцевич, а з Кітеня – на Слущк, Бобруйськ, Рогачів, Славгород, Кричев, Рославль. На відрізу берестейсько-московської дороги від Берестя до Кітеня на відстані денного переходу були розташовані т. зв. *продовольчі пункти* з польовими кухнями та місцями видачі кормів для коней. Їх створював *Комітет допомоги біженцям*, який був заснований у 1914 р. і знаходився під патронатом молодшої дочки царя Ніколая II, великої княжни Тат'яни та фінансувався *Північно-Західним земським союзом (Северосоюзом)*. Комітет мав допомагати потерпілим від воєнних дій, відшкодовувати їм матеріальні втрати і надавати одноразову матеріальну допомогу, сприяти працевлаштуванню, влаштовувати одиноких і хворих у благодійні заклади. Після 30 серпня 1915 р. проблемами розселення та забезпечення біженців роботою, продовольством і медичною допомогою займалися місцеві підрозділи *Всеросійського земського со-*

юзу. У Бобруйську бажаючи здавали представникам військових властей вози, коней та іншу худобу і продовжували шлях вантажними автомобілями, які поверталися з фронту. Тут біженський потік ділили на два напрями. Частина виселенців автомобілями доправляли до Могилева, звідки через Смоленськ залізницею перевозили до Московської, Рязанської, Уфимської і Тобольської губерній [5, 150].

Іншим пунктом відправлення вигнанців потягами були міста Рогачів та Могилів. Найбільш прив'язані до майна та фізично спроможні сім'ї возами, запряженими кіньми, чи навіть коровами, добиралися до Рославля, що на Смоленщині. Люди все ще сподівалися, що виселенську акцію припинять і вони власним транспортом зможуть повернутися на батьківщину. Всупереч сподіванням у Рославлі їм довелося здати вози та худобу, за що отримали відповідну плату, і пересісти у вантажні вагони. Саме звідси більшість вигнанців потрапила до південних, зауральських і забайкальських губерній Росії та середньоазійських областей імперії [5, 150].

Донька російського генерала Д. Меншова, який брав безпосередню участь у бойових діях на Західному фронті, відомий український історик Н. Полонська-Василенко писала, як відступаючі російські війська під час виселення людей з Холмщини, Волині та Поділля палили села, як «люди йшли з малими дітьми, із злидненным майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла по дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал, до Перму, тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи...» [7, 447].

Про страждання людей в дорозі до Росії уродженець Долобичева Грубешівського повіту, письменник Ф. Малицький, який на вигнанні разом з односельцями жив у с. Лопаткові Тульської губ., писав, що «біженські валки, як ті журавлині ключі навесні, безупинно тягнулися на північ та схід. Позаду них була армія та смерть, а попереду – далекий шлях, невідома чужина. Люди на день отаборювалися поблизу дороги і вичікували нагоди повернутися назад. Під тиском армії, що далі й далі відступає, примушені тягтися й вони далі, наморені, голодні, безпорадні. Їдять, що можна і не можна, п'ють із нашвидко викопаної копанки брудну, іржаву воду, і довгий біженецький шлях вкривається свіжими могилами, хрестами і не похованими трупами» [6, 63–64].

Священик-холмщак П. Антонович був очевидцем вражаючих змін на знелюдненій території та страждань людей в дорозі до *обітваної* Росії. За його словами, «чим далі нещасні люди віддалялися від своїх обійсть, тим більше ставало померлих. Їх щоденно несли і везли у великій кількості, переважно дітей. Серце стискалося від того, як двоє несли дитячу труну, прив'язану до жердини. Вона вигиналася, труна рівномірно погойдувалася і було страшно дивитися на неї» [1, 25–28], – писав П. Антонович. В Рославлі, де людям доводилося місяцями очікувати на вагони, він бачив, як 29 вересня на вулиці корчився у передсмертних конвульсіях хлопчик 13–14 років, а нещасній матері ледве вдалося вмовити жандарма відвести нещасну дитину до шпиталю [1, 30].

Виселенців із Холмщини розселили в 37 губерніях, а також у Забайкальській, Самаркандській, Закаспійській, Уральській, Акмолинській областях тодішньої Росії. Біженська інтелігенція, серед якої було 1500 учителів, 310 священників, 47 дияконів, 284 дяків, 350 волосних службовців, знайшла притулок в 41 губернії, зокрема, у Полтавській, Московській, Чернігівській, Харківській [4, 118–119].

Згідно з задумом, автори не ставили собі за мету розповідати про поневіряння холмсько-підляських біженців у глибини Російської імперії, особливо після більшовицького перевороту, коли вони стали нестерпними. Переважна більшість холмщаків і підляшуків рвалася додому. Звістка про утворення Української Народної Республіки і прилучення до неї Холмщини долетіла до них у різних закутках Росії. Але повернення до рідного краю виявилось непростим і надзвичайно важким процесом. УНР під ударами російських більшовиків упала. Холмщина опинилася у складі Польської держави.

Друге вигнання

Під час біженства вигнано з холмсько-підляських земель 300 тис. українців, з яких із різних причин не повернулося до рідного краю орієнтовно 120 тис. осіб, тобто 40% [5, 168]. Тих, що повернулися, нова Польська держава, в особі Другої Речі Посполитої, зустріла не дуже привітно. Протягом усього міжвоєнного двадцятиліття вони відчували утиски національно-релігійного і соціально-економічного характеру. З початком Другої світової війни в них з'явився промінчик надії хоч на якесь поліпшення свого становища. Однак перебіг війни приніс їм нові неймовірні страждання. Після вступу радянських військ на терени Польщі у нововизначених кордонах між Раднаркомом України та Польським комітетом національного визволення 9 вересня 1944 р. було підписано угоду про т. зв. обмін населенням, за якою з УРСР передбачалося переселити поляків до Польщі, а звідти українців до України – на засадах добровільності [5, 600–601].

Процес переселення українців з Польщі до УРСР, у т. ч. з Холмщини і Підляшшя, відбувався в декілька етапів. Відповідно до того, як складалася ситуація. Спочатку влада обох країн передбачала здійснити те, що назвали *обміном населенням*, не пізніше весни 1945 р. Але життя постійно вносило корективи у хід процесу. Передусім виселенці не проявляли особливого ентузіазму до виїзду. Вони були автохтонами тих місць, звідки їх виганяли. Не дуже сприяли прискоренню виселення негарзди в його організації з боку представників обох країн, невіршеність проблем взаємних розрахунків, проблеми з транспортом тощо. Цілком зрозуміло, що суттєво впливало й те, що на початку *обміну населенням* тривав завершальний етап війни в Європі, все *інтенсивнішим став опір* з боку тих, кого належало вигнати з рідних домівок. На довершення, намітилося бодай *провізоричне замирення* у протиборстві українського та польського підпілля, передусім на *холмсько-підляських землях* [5, 600–615].

У контексті сказаного хотіли б ще живим переселенцям з Холмщини та Підляшшя або їх нащадкам нагадати про трагічну процедуру покидання рідних земель. До речі, з тих публікацій, які вже з'явилися в Україні і Польщі, кожного

разу відкриваються все нові й нові сторінки тієї *жахливої трагедії*, що сталася з холмщачами і підляшчуками, як, зрештою, й з іншими українцями Закарпаття. Здійснюються *спроби періодизувати* якимось чином той процес *добровільно-примусового переселення*. Йдеться про два-три-чотири етапи переселення українців, залежно від того, як переносили терміни й які методи застосовували до переселенців. У цьому плані однією з найновіших публікацій є робота польського вченого Я. Пісулінського «Переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1947 роках», про яку варто згадати, і яка побачила світ заходами Ряшівського університету у 2009 р. (До речі, з цим університетом вже понад півтори десятиріччя співпрацює Чернівецький університет). Робота професора Я. Пісулінського вирізняється належною об'єктивністю в трактуванні тих трагічних подій як для українців, так і для поляків [13].

Ми не ставимо собі за мету аналізувати працю Я. Пісулінського. Але в ній подано чималий фактичний матеріал з історії холмсько-підляських земель, а також у процесі переселення українців до УРСР виділено чотири етапи [13, 178–196, 239–252, 310–318, 414–436]. Спробуємо за ним, у хронологічному порядку, прослідкувати поетапну депортацію холмсько-підляських українців до УРСР. Тут, як і в інших місцях, доводиться визнавати, що дані, якими користуються дослідники, відрізняються, іноді суттєво, залежно від того, з яких джерел вони почерпнуті. Це не дуже втішний факт. Проте розбіжність кількісних даних ніяким чином не відмінює самого факту депортації, незважаючи на те – більше чи менше вигнано людей з даної місцевості.

Отже, за даними Я. Пісулінського, до початку виселенської акції у Люблинському воєводстві, тобто на історичних землях Холмщини і Південного Підляшшя налічувалося 62 тис. українських родин або 201 818 осіб [13, 178]. Посилаючись на документи Польського посольства в Москві, науковець звинуватив тодішнього люблинського воєводу К. Сидора в упередженому ставленні до українців. Воєвода, зокрема, переконував Крайову Раду Народову (КРН) і Польський комітет національного визволення (ПКНВ) у тому, що українці під час німецької окупації не були лояльними щодо поляків і вони є «*елементом, просякнутим українським шовіністичним націоналізмом, який і тепер веде шкідливу роботу проти польського народу і народів Радянського Союзу*». Воєвода стверджував, що українці ввійшли до складу рад, Польської робітничої партії й міліції, щоб підбурювати людей проти ПКНВ. Його остаточний висновок такий: «Зваживши на вище викладені факти можна з повним переконанням вважати, що та маса становитиме осередок дій фашистських, реакційних, протипольських і протирадянських. Звідси простий висновок, що принцип «добровільності» в угоді про переселення є неправильним. Ми повинні йти на примусове виселення всіх, хто під час окупації визнали себе українцями і в масі своїй співпрацювали з німцями» [13, 178].

Ось таким чином очільник Люблинського воєводства ставився до поки що своїх громадян, яких вважав за потрібне насильно викинути зі століттями насаджених місць, звинувачуючи їх у тому, чого вони ніколи не робили.

Формальне закінчення виселенської акції ще не означало її остаточного завершення, бо статистика рябіла від кількості українців, які з тих чи інших причин продовжували залишатися в Польщі, – це звільнені від виселення з політичних чи економічних причин, старі, хворі, само собою, ті, хто уник виселення самотужки. В усякому випадку, влітку 1946 р. вважалося, що в невиселених українських родинах на території Польщі продовжувало проживати 14 325 осіб, у т. ч. на Люблинщині, чи на холмсько-підляських землях 7555 осіб. Залишалася й певна кількість змішаних родин, яких теж намагалися виселити, щоби зробити Польщу мононаціональною державою. За тодішньою статистикою виходило, що 5638 українських родин звільнили від виселення, а це ніби було 21 928 осіб. А близько 3600 родин вважалися такими, що сховалися від виселення – в лісах, сусідніх повітах, у т. ч. за допомогою поляків. У них налічувалося 11 тис. осіб [15, 355–357].

Кількість українців, які ще залишалися в Польщі, постійно зростала. Зрештою, коли зайде мова про їх депортацію всередині самої Польщі у ході т. зв. акції *Вісла*, доведеться говорити про кількість українців, постраждалих від неї, у рази більшу від тієї, яка була офіційною. В усякому випадку, на т. зв. *понимецькі землі* вивезли українців у сім-вісім разів більше, ніж передбачалося. Посилаючись на обрахунки українського підпілля, все той же Я. Писулінський писав, що ті обрахунки були найповнішими. Вони свідчили про те, що в кордонах Польщі залишалось до 40% українців [13, 496]. Цікаві дані з цього приводу подав свого часу люблинський науковець українського походження Г. Купріянович. Він підрахував, що на початок 1947 р. на теренах Холмщини і Підляшшя функціонувала 21 православна парафія з 32 філіями, в яких священники забезпечували релігійні потреби близько 40 тис. вірних. Лише в Більському пов. діяли 10 парафій, до яких належали майже 9 тис. прихожан [10, 156–159].

У рамках запропонованого матеріалу, відповідно до мети і завдань нашої статті, ми намагаємося говорити лише про українців, виселених, чи тих, які ще залишалися на холмсько-підляських землях, хоч іноді звертаємося до проблематики всього Закерзоння. Отже, підводячи влітку 1946 р. підсумки виселення українців з Люблинського воєводства, тамтешній воєвода наполягав, що в лісах і схронах продовжувала переховуватися значна їх кількість. Але навіть без них, належало ще виселити 1878 українських родини (7162 особи). Він вважав, що слід дочекатися холодної пори року, по-перше, щоб зібрати врожай. А, по-друге, взимку українцям буде важче переховуватися [17, 40–41]. Складно сказати, чого було більше у звітах і зверненнях люблинського воєводи – щирого переконання, що місцеві українці справді є деструктивним елементом у польському суспільстві, намагання убезпечити себе від можливого звинувачення в бездіяльності у справі їх виселення, чи, можливо, державному мужеві, як і всім тодішнім *народним* правителям Польщі, не давала спокою ідея створення держави без національних меншин. А може – все разом? В усякому випадку у листі до Міністерства громадської адміністрації від 27 вересня 1946 р. В. Рудзга, новий очільник Люблинщини, писав: «У загальній масі українців, які залишилися

після евакуації, перебувають особи, чи групи осіб, з виразним антипольським, шовіністичним і фашистським наставленням, що є складною перешкодою для властей безпеки і для загальної державної політики, в тому й економічної, у виконанні своїх завдань з огляду на те, що розбійницькі банди УПА знаходять в тих особах, чи групах, підтримку для здійснення своєї диверсійної і терористичної діяльності» [14].

Воевода В. Рuzга домагався також повторного видалення з Польщі тих українців, які легально чи нелегально встигли повернутися з України, оскільки вони *вимагали повернути відібране майно і польське громадянство*. Старости повітів, відповідно з розпорядженням вищих державних структур, намагалися їх передати радянській стороні, проте остання після літа 1946 р. *повертала* тих бідних втікачів назад польським властям. Щоб завершити з люблинським воеводою, зазначимо, що він лякав своїх зверхників, переконуючи, що українська людність, яка залишилася в Польщі, не виявляє повної лояльності до держави і конспіративно підтримує українське підпілля [14, 911–913]. Між іншим, за повнення виселення українців до УРСР висловлювався й керівник Томашівського повітового відділу безпеки. За його даними, у повіті залишилося майже 4 тис. українців, котрі підтримували українське підпілля [13, 499]. Подібні донесення і клопотання польських цивільних і військових властей були характерними для всіх етнічних земель Закарзоння.

За станом на 2 серпня 1946 р. всі місцеві переселенські комісії – радянські і польські – в основному припинили свою діяльність. Залишалися лише центральні структури – головний радянський уповноважений, М. Ромашенко, і польський – Ю. Беднаж; кожен, відповідно, зі своїм штатом. До них і зверталися поодинокі особи української національності, які бажали виїхати до УРСР. Ними були демобілізовані з лав Польського війська або Червоної армії, особи, що поверталися з німецького полону чи примусових робіт. Всі вони хотіли з'єднатися зі своїми родинами, раніше вивезеними до України. Є дані, що такі люди з'являлися навіть у лютому 1947 р. Траплялися й протилежні випадки, коли ті з українців, хто залишився у Польщі, скаржилися, що їх родини незаконно виселили з країни і на цій підставі вимагали, щоб їм дозволили повернутися. Найчастіше такі скарги польська влада відхиляла. Разом з тим, принагідно виловлювали тих, хто встиг повернутися з, як тоді повсюдно казали, *радянського раю*, і депортували їх, уже як радянських громадян, до речі, так само, як і демобілізованих червоноармійців. Зрідка траплялося, що окремих із тих людей визнавали польськими громадянами і залишали в Польщі [5, 675].

Невідомо чому, але в листопаді 1946 р. обидві сторони не підписали *заключного протоколу*. Тому польська центральна влада розпорядилася, щоб до кінця календарного року виселити всіх, записаних на евакуацію українців, або тих, хто нелегально повернувся до Польщі з УРСР. Такий обов'язок було покладено на місцеву владу, включно з відділками міліції та служби безпеки. Як і попередні, цей захід не приніс бажаних результатів [5, 675]. Уже тоді в польських військових колах почала визрівати думка про депортацію решти українців,

яких не вдалося виселити до УРСР, на *понімецькі землі*, що, не дуже зволікаючи, почали втілювати у життя під час горезвісної акції *Вісла*. Першим ідею депортації українців усередині країни нібито в листопаді 1946 р. запропонував керівництву ППР і урядові начальник Оперативного відділу Генштабу ВП, генерал Остап Стеца (дуже вже на український лад звучить і ім'я, і прізвище генерала) [5, 675].

Незважаючи на те, що радянська сторона формально припинила приймати виселенців з Польщі, насправді час від часу до УРСР в'їжджали невеликі групи українців чи окремі особи. Наприкінці грудня 1946 р. генеральний уповноважений Польщі з переселень В. Вольський зустрівся з представником посольства СРСР В. Яковлевим, щоб схилити радянський уряд продовжувати приймати виселюваних з Польщі українців. Але, як видно з запису їх розмови, не лише тому. Польська влада вочевидь розраховувала, що за допомогою цього кроку їй вдасться переселити приблизно півмільйона поляків з Білорусі та Литви, бо з України формально вже всіх вивезли, хоч насправді так не було. Якби такого задуму не вдалося втілити у життя, то польський уряд був готовий підписати з урядом УРСР *заключний протокол* про взаємне переселення після виборів до Законодавчого сейму, запланованих на 19 січня 1947 р. [8]. Однак, радянський головний уповноважений із переселення українців з Польщі не став очікувати на остаточне підписання *заключного протоколу*, залишив Польщу і повернувся в Україну.

Отже, вчергове не дійшло до формального завершення *обміну населенням* між Польщею і УРСР. Польська сторона сподівалася, що вдасться це зробити після січневих виборів 1947 р. Навіть через радянського посла В. Лебедева здійснювалися спроби вплинути на Київ, щоб той прийняв ще 15–20 тис. українців із Польщі. Але міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський та міністр внутрішніх справ В. Старченко не хотіли цього робити, мотивуючи відмову ліквідацією переселенського апарату і браком в Україні житла для такої кількості людей. До УРСР могли переселитися лише окремі особи через радянські консульські установи, тобто вже не в порядку організованого *обміну населенням* [5, 676]. Складно стриматися від того, щоб не зауважити, які високі повноваження мали тодішні українські міністри, коли навіть М. Хрущов, М. Підгорний чи ще хтось не могли самотужки нічого вирішувати. Достатньо згадати хоча б справу про утворення Холмської області у складі УРСР.

10 лютого 1947 р. уряд Польщі ліквідував посаду головного уповноваженого з виселення українців, разом з усім штатом. Тим не менше, через тиждень було розіслано депеші краківському, люблінському і ряшівському воєводам із вимогою завершити до 10 березня виселення українців. Щодо холмсько-подільських земель, то люблінський воєвода В. Рuzга зажадав військової допомоги, щоб усунути українців із Більського, Володавського і Грубешівського повітів. Складно сказати, з яким результатом закінчилася та чергова військова операція проти приголомшених черговими бідами українців. Але достеменно відомо, що польські солдати і міліціонери виловлювали українські родини в

Більському пов. Карателям вдалося схопити і доставити до Білої Підляської якусь невелику кількість ошелешених людей. Виселили заледве 43 особи, бо за всіх інших заступилася місцева влада, міліція і навіть римо-католицькі ксьондзи, які переконували, що схоплені є людьми польського походження [5, 676–677]. Після цієї чергової невдалої спроби виселити всіх українців із Польщі, було остаточно припинено діяльність головного уповноваженого з виселення українців до УРСР. Останнім акордом цієї трагічної епопеї стала подія, яка стосувалася Надсяння. 13 квітня 1947 р. функціонери Перемишльського повітового відділку безпеки затримали і передали радянській стороні групу греко-католицьких священників і монахинь – усього 11 осіб. Після того, 6 травня 1947 р., в Києві представники обох сторін підписали *заключний протокол з обміну населенням* [5, 677].

Прощання з рідним краєм: підсумок депортації на схід

Підсумовуючи *обмін населенням*, слід зазначити, що на його останньому етапі виселено найбільше українців, зрозуміло, з усього Закарзоння – 32 009 родин, або 156 110 осіб. Третину з них склали виселенці з холмсько-підляських повітів: Грубешівського – понад 31 тис. осіб, з Томашівського – понад 15 тис. і з Володавського – 13 тис. осіб. Найбільшого розмаху депортація досягла у квітні-травні 1946 р. у зв'язку з залученням до неї військових частин, а також *морально-фізичною перевагою українців*, які були готові на все, аби лиш покласти край своїм мукам. Відповідно з офіційними даними, до середини липня в основному вдалося завершити виселення українців із Польщі до УРСР. Насправді, за деякими припущеннями, близько чверті українців залишилося в Польщі. Цілком допустимо, що такий показник може характеризувати і виселенський процес із холмсько-підляських земель. Кількаразові спроби цілковитого вигнання українців із Польщі до кінця 1946-го і навіть у першому кварталі наступного року не увінчалися успіхом [5, 677].

Підсумки *обміну населенням* у частині, яка стосувалася депортації українців, обидві сторони погодили після відправлення останніх ешелонів із Володавського пов. Радянська сторона оголосила результати раніше, а польська – 2 серпня 1946 р. Загалом із Польщі, за офіційними польськими даними, було вивезено 122 452 українські родини, або 482 107 осіб. Це означало, що до УРСР депортували 96,8% усіх українців. Радянський показник відрізнявся несуттєво – 122 622 родини, або 482 880 осіб, що становило 97,4% родин і 97% осіб. При тому, що облікованих до виселення з Польщі до України налічувалося 125 949 родин, або 497 682 особи. У радянському підсумковому звіті, як, зрештою, й у польському, названо 17 повітів Закарзоння, звідки вивезено українців. Вісімнадцятю є графа *Інші райони*, звідки вивезено менше двох тисяч осіб. Серед названих повітів дев'ять представляли холмсько-підляські землі. Найбільше вивезено українців за увесь час *обміну населенням* із Грубешівського пов. – аж 18 653 родини, або 68 658 осіб. То був абсолютний рекорд, якщо в даному випадку буде доречним таке означення щодо виселення українців із прадідівсь-

ких земель. Це відповідно складало 98,2% родин і 98,1% осіб від загальної кількості облікованих українців. За ним слідував Томашівський пов.: відповідно – 1097 родин, 40 742 особи, в обох випадках по 99,6%. Підрахунки показують, що повіт посів четверте місце щодо кількості вивезених до УРСР українців з усієї південно-східної Польщі і друге в Холмщині. За ним розташувався *Холмський пов.*, звідки виселено 8965 родин, 33 195 осіб, у відсотках – по 96,5% за сім'ями і за особами. Після Холмського опинився *Володавський пов.*, з виселеними 7296 родинами, 25 030 особами, що складало 95,7% родин і 93,0% осіб. Наступне у цьому трагічному переліку місце посів *Білгорайський пов.*, з якого виселено 4277 українських родин, в переліку на особи – 16 523, відповідно – 88,7% та 91,6%. За ним – *Замістський пов.* – 1543 родини, 5480 осіб, 93,6% та 93,7%. Далі – *Красноставський пов.*, звідки виселено 874 родини, 2707 осіб, відповідно – 81,5% і 77%. З *Любартівського пов.* депортували 227 родин у складі 811 осіб. Цей показник за родинами і особами стовідсотковий. І останній – *Радзинський пов.*, де проживало найменше українців – 83 родини, в яких налічувалося 274 особи. Їх усіх вивезли [5, 678].

За радянським звітом, серед переселених до УРСР налічувалося 439 135 українців, 23 846 росіян, 18 759 русинів, 126 білорусів і 243 особи інших національностей. За достовірність таких показників важко ручатися, бо багато людей, яким переписувачі підказували, що вони росіяни або русини, з тим погоджувалися. Тим більше, що поняття русин означало те саме, що й українець. Цікаво, що за національностями виселених польські дані суттєво розходяться з радянськими. За польськими даними, до України виїхало 464 529 українців, 2333 росіян, 81 білорус і 15 164 русинів-лемків, тобто разом – 482 107 осіб [5, 678–679].

Отак загалом закінчився *обмін населенням* для українців південно-східних воеводств сучасної Польщі, чи як прийнято казати серед українців, Закароння, включно з Холмщиною та півднем Підляшшя.

Замість висновку

Загалом українцям Холмщини і Південного Підляшшя довелося пережити у першій половині ХХ ст. три депортації – дві, які ми проаналізували, і третя – акція *Вісла*, насильне вигнання з рідних місць у межах Польщі в 1947 р. Усі вони зруйнували українськість краю, а їх носіїв вітрами долі рознесло світами. Основна маса з них потрапила після Другої світової війни до підрадянської України, несучи важкий хрест підневільного життя, але роблячи, разом з тим, посильний вклад у розбудову суспільства. Ті, хто залишився у Польщі, пережили акцію *Вісла*, з тими наслідками, які відчувають дотепер. Частина потрапила на Захід, суттєво поповнивши і підсиливши там *українську діаспору*.

Остання декада ХХ ст. ознаменувалася розпадом т. зв. світової системи соціалізму та її призвідця – Радянського Союзу. Україна нарешті стала незалежною державою. Але, на жаль, лише формально. За чверть століття українському суспільству так і не вдалося поки що збудувати справді незалежну політично, духовно, культурно й економічно власну державність.

Безумовно, до цього призвів ряд факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Ми глибоко переконані, що визначальними є фактори внутрішні – українці лише тепер почали усвідомлювати, що ніхто, крім них самих, не збудує їм сильної і процвітаючої держави, в якій вони могли б щасливо жити в європейській і світовій спільнотах. Разом з тим, мусимо рахуватися з зовнішнім фактором, який в особі Російської Федерації несе Українській державі загрозу її ліквідації, або розчленування на окремі підконтрольні частини. Якщо придивитися уважно, то всі дії північно-східного сусіда з часу проголошення незалежності України зводилися до одного – не випустити її з-під свого впливу. Прикладів – скільки завгодно: уявний захист російської мови, засилля російського православ'я, постійне намагання політично і економічно контролювати життєдіяльність Української держави тощо.

Спроба українців позбутися московської опіки під час президентських виборів 2004 р. викликала переполох у правлячих колах Росії і прагнення не допустити до остаточного звільнення України з-під російського панування. Приведення до влади 2010 р. В. Януковича з його посіпаками, які розпочали цілковиту здачу української державності в російське підпорядкування, викликало невдоволення в українському суспільстві. Безпосереднім поштовхом для повстання українців проти формування в Україні промосковської диктатури послужили криваві розправи над активістами Майдану в Києві в листопаді 2013 – лютому 2014 р. Повстання отримало влучну назву – *Революція гідності!*

Росія, скинувши личину *дружньої держави*, гаранта недоторканості українських кордонів, окупувала Крим, спробувала створювати т. зв. *Новоросію*, розв'язавши воєнний конфлікт на Донбасі, намагаючись розбалансувати життєдіяльність в інших областях України.

Чому ми про це все говоримо, висвітлюючи проблему депортації українців у першій половині ХХ ст. з північно-західних окраїн етнічних українських земель, що спочатку входили до складу Російської імперії під виглядом Холмської губернії, а потім до складу Польської держави? Те, що свого часу робила Росія царська, потім вожді СРСР, а тепер новітні кремлівські лідери – все це ланки однієї і тої самої політики, яка зветься *імперською, великодержавною*, спрямованою на те, щоб утримати український народ у своєму підпорядкуванні і надалі над ним панувати.

Makar Y., Makar V. Twice Confined from Historical Motherland or Rough Luck of Ukrainians of Kholm and Pidliashia Regions. This article is dedicated to the question of the deportation of Ukrainians from Kholm and Pidliashia regions, which now at the territory of the Republic of Poland. As the result of World War I and World War II deportations the Ukrainians from Poland the Ukrainian movement in Poland was liquidated.

Key words: *Refugeeism, Imperial Politics, Deportation, Change of Inhabitant.*

Макар Ю., Макар В. *Дважды лишённые исторической родины, или горькая судьба холмско-подляшских украинцев. Проанализирована депортация украинцев из холмско-подляшских земель, пребывающих теперь в составе Республики Польша, во время Первой мировой войны, Второй мировой войны и после нее, что привело к ликвидации в крае украинства.*

Ключевые слова: беженство, великодержавная имперская политика, депортация, обмен населением.

Література

1. Антонович П. Из записок беженца – священника. В Рославль с Холмичами / П. Антонович. – Житомир, 1917.
2. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 23–24. – 15 серп.
3. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч. 27–28. – 6 верес.
4. Корнилович М. Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя / М. Корнилович // Україна. Кн. 3. – К., 1927.
5. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляшських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1 / Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салок. – Чернівці : Букрек, 2011.
6. Малицький Ф. Дороги життя / Ф. Малицький. – К. : Дніпро, 1980.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2 / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995.
8. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953. Документы. Т. 1. – Москва, 1999. – Док. 136.
9. Cabaj J. Społeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I Wojny światowej / J. Cabaj. – Siedlce : W-wo Akademii Podlaskiej, 2006.
10. Kuprianowicz G. «Wisła» a Kościół Prawosławny / G. Kuprianowicz. – Warszawa, 2003.
11. Library and Archives Canada. – Andry Zhuk Fonds. – R 2297-0-3-E. – Vol. 13. – File 38.
12. Pelica G. Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939) / G. Pelica. – Lublin, 2007.
13. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów : Wyd. UR, 2009.
14. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 2 : Przesiedlenie Polaków i Ukraińców. 1944–1946 / red. : W. Chudzik i in. – Warszawa, 2000. – Dok. 179.
15. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. 1944–1946. Dokumenty. T. 2 / red. E. Misiło. – Warszawa, 1999.
16. Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1915. – Warszawa, 1924.
17. Sprawozdanie woj. lubelskiego dla MAP, 21. VIII. 1946 // APL. WSP. UWL. – Sygn. 59. – K. 40–41.
18. Stolarczyk M. Wybór tekstów źródłowych z historii Polski 1861–1918. T. 2 / M. Stolarczyk. – Rzeszów : Wyd. WSP, 2000.